

Richard Butterwick, *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792*, Oxford: Oxford University Press, 2012, ss. 369.

Książka *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792* została napisana przez angielskiego historyka Richarda Butterwicka. Jest on autorem szeregu prac z zakresu czasów stanisławowskich, z których najbardziej znana jest książka *Poland's Last King and English Culture* (Oxford: Clarendon Press, 1998), wydana również w Polsce pt. *Stanisław August a kultura angielska* (Warszawa: IBL, 2000). Najnowsze dzieło R. Butterwicka liczy 369 stron i stanowi wynik jego wieloletnich prac, których rezultaty prezentował on już częściowo w publikowanych artykułach. Techniczna strona recenzowanej publikacji jest bez zarzutu. Książka została starannie opracowana i zredagowana, a następnie wydana w twardej oprawie wraz z obwolutą, na której umieszczono reprodukcję portretu Stanisława Augusta Poniatowskiego z ukazanym w tle popiersiem papieża Piusa VI. Obraz namalowany przez Marcello Bacciarellego w 1789 r. jest znakomitym symbolicznym wprowadzeniem do tematyki książki.

Podtytuł *A Political History* jest tyleż adekwatny do treści książki, co mylący. Historia polityczna jest oczywiście osią, wokół której koncentruje się narracja konstruowana przez Butterwicka, praca ta nie jest jednak z pewnością klasyczną analizą wydarzeń, które miały miejsce w okresie obradowania Sejmu Wielkiego. Celem książki jest raczej próba wyjaśnienia mechanizmów podejmowania decyzji dotyczących Kościoła w latach 1788–1792, a zwłaszcza dochodzenia do postanowień w sprawie opodatkowania jego dóbr; rozstrzygnięć odnoszących się do problematycznej kwestii majątności biskupstwa krakowskiego po śmierci biskupa Kajetana Sołtyka; wreszcie dyskusji o obowiązkach Kościoła i kleru wobec państwa oraz uregulowania pozycji Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. To wszystko w okresie mocno naznaczonym przez dechrystianizacyjne nurty rewolucji francuskiej. Celem Autora było udzielenie odpowiedzi na szereg problematycznych kwestii. Dlaczego podejmowano właśnie takie, a nie inne decyzje? Dlaczego, w przeciwieństwie do monarchii Habsburgów, w Rzeczypospolitej nie pojawił się nurt zmierzający do likwidacji bądź ograniczenia liczby klasztorów? Do jakiego stopnia specyfika decyzji podejmowanych w latach 1788–1792 była wynikiem republikańskiego charakteru państwa? Czy debaty dotyczące relacji państwo–Kościół toczone przez współczesnych rzucają nieco światła na społeczne oczekiwania wobec religii u schyłku XVIII wieku? Wreszcie – czy polskie doświadczenia mogą być pomocne w wyjaśnieniu destrukcyjnej postawy francuskich rewolucjonistów wobec Kościoła? (s. 7). To właśnie zadane przez Autora pytania oraz udzielone odpowiedzi czynią z *A Political History* jedną z najbardziej znaczących prac o relacjach państwa i ołtarza w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej, a zarazem przekształcają ją w opowieść o stałości i zmianach w postawach polskiej szlachty wobec Kościoła katolickiego w okresie Sejmu Wielkiego.

Książka R. Butterwicka została przygotowana na podstawie imponującej kwerendy w materiałach rękopiśmiennych oraz drukowanych. Autor wykorzystał źródła zgromadzone w najważniejszych państwowych i kościelnych archiwach w Polsce: w Warszawie, Krakowie, Gnieźnie, Kórniku, Poznaniu i Wrocławiu; oraz w archiwach zagranicznych: w Wilnie, Watykanie, Moskwie, Wiedniu, Berlinie, Dreźnie, Paryżu i Londynie. Na szczególne podkreślenie zasługuje grupa źródeł watykańskich. Analiza korespondencji pomiędzy nuncjuszem Ferdinando Marią Saluzzo, arcybiskupem Carlo Federicim oraz kardynałami Ignazio Boncompagnim i Francesco Zeladą przynosi w wielu miejscach zaskakujące rezultaty, wydatnie pomagając m.in. w rekonstrukcji sporu o dobra biskupstwa krakowskiego oraz 20-procentowe opodatkowanie duchowieństwa. Spośród źródeł drukowanych Autor wyodrębnił mowy sejmowe, co wydaje się o tyle dobrą decyzją, że ta kategoria liczy aż 80 pozycji. Równie imponujący jest zestaw źródeł drukowanych, w którym

znajdują się m.in. diariusze sejmowe, źródła normatywne, korespondencja, publicystyka (w tym pamflety), listy do wiernych oraz akta sejmikowe. Zestaw wykorzystanej literatury może wydawać się w tym kontekście zaskakująco krótki, jednak zawiera on najistotniejsze pozycje dotyczące „polskiej rewolucji”, dobrane pod kątem potrzeb czytelnika anglojęzycznego.

Układ książki, zgodnie z deklaracją Autora (s. 23), jest narracyjny i chronologiczny. Na podkreślenie zasługują: seria map prezentujących podział Rzeczypospolitej na diecezje po pierwszym rozbiorze oraz lokalizacje sejmików obradujących w 1788 i 1790 r.; tablica genealogiczna Poniatowskich, Czartoryskich i Potockich; słownik najważniejszych pojęć oraz rozbudowany indeks. Właściwą analizę poprzedza obszernie wprowadzenie (*Introduction*), w którym zaprezentowano w syntetycznej formie instytucjonalne i historyczne tło „polskiej rewolucji”, wraz z przeglądem wcześniejszych badań dotyczących tego tematu. Wniosek z nich płynący może być tylko jeden – książka Butterwicka dotyka zagadnienia istniejącego w badaniach historycznych, jednak niezanalizowanego dotychczas w tak kompleksowej i nowoczesnej formie. Jest to więc praca pod wieloma względami pionierska, która bez wątpienia wypełnia lukę istniejącą w europejskiej historiografii.

Właściwa, narracyjna część książki podzielona jest na trzy tematyczne części zatytułowane: *Plunder*, *Compromise*, *Providence*. Są to słowa-klucze, które zarazem symbolicznie wyznaczają treść poszczególnych partii. Pierwszą część (*Plunder*) otwiera śmierć biskupa Kajetana Sołtyka w nocy 29/30 lipca 1788 r., oznaczająca wakat na biskupstwie krakowskim (lukratywne dobra znajdowały się w administracji prymasa Michała Poniatowskiego). Problem ten pojawił już w początkach obrad Sejmu w 1788 r., głównie w wyniku nader antyklerykalnych instrukcji, które otrzymali posłowie. Ów szlachecki antyklerykalizm został ogólnie scharakteryzowany przez Butterwicka jako rezultat długo istniejących napięć i konfliktów pomiędzy szlachtą a duchowieństwem, a dotyczących m.in. funkcjonowania prawa martwej ręki, jurysdykcji kościelnych sądów, dziesięciny i świętopietrza, opodatkowania dóbr duchownych oraz szlacheckich żądań w sprawie monopolu na obsadzanie biskupstw, prałatur, kanonii oraz najbardziej dochodowych parafii (s. 41). Autor zauważył niezwykle ciekawe zjawisko – praktycznie każda ze szlacheckich instrukcji, które powstały na Sejm w 1788 r., proponowała opodatkowanie kleru. Zarazem było wiele pomysłów, jak to zrobić w praktyce. Wydaje się, że źródeł tego szlacheckiego antyklerykalizmu można by poszukać nieco głębiej i wcześniej, niż czyni to Autor. Instrukcje z 1788 r. były finalnym produktem procesu kontynuacji, a zarazem transformacji szlacheckich postaw wobec Kościoła. Kontynuacji, bo źródeł antyklerykalizmu trzeba poszukiwać już w okresie reformacji, naznaczonym bardzo mocno przez dyskusję o roli oraz powinnościach Kościoła i kleru. Transformacji, bo w trakcie XVIII w. sporo symptomów świadczyło o tym, że owa postawa ewoluowała, zmieniając nieco swój zakres czy tematykę. Jednym z jej ciekawszych etapów był spór w sprawie odwołań od sądów konsystorskich, zrelacjonowany m.in. przez Jędrzeja Kitowicza. Żądanie opodatkowania Kościoła, będące w 1788 r. wynikiem i konieczności, i ewolucji postaw, współistniało z głosami, że Kościół powinien być użyteczny z punktu widzenia interesów państwa. Jak wskazuje Butterwick, ten zestaw czynników stanowił doskonały grunt do podjęcia decyzji stanowiących podstawę okresu „płądrowania”, związanego z opodatkowaniem duchowieństwa oraz sekularyzacją biskupstwa krakowskiego w 1789 r. Niewątpliwie jednym z najciekawszych rozdziałów w tej partii książki jest ten opisujący atmosferę w rewolucyjnej Warszawie (*The 'public' in revolutionary Warsaw*), której mieszkańcy obserwowali ferwor sejmowej batalii dotyczącej Kościoła i aukcji wojska oraz intensywnie debatowali, podgrzewając polityczny spór.

Drugą część książki (*Compromise*) otwiera prezentacja pamfletów i traktatów poświęconych sprawie Kościoła. Dość wyważone stanowiska Józefa Pawlikowskiego, Hugona Kołłątaja i Stanisława Staszica współistniały w tej debacie z opiniami zdecydowanie antyklerykalnymi (rozpo-

wszechnianymi najczęściej w formie anonimowych pamfletów) oraz zdaniem zdeklarowanych obrońców Kościoła w stylu Wojciecha Skarszewskiego czy Franciszka Salezego Jezierskiego. Z powodu decyzji podjętych w 1789 r. Rzeczpospolita znalazła się na krawędzi zerwania z Rzymem, co pokazują zarówno dystrybuowane pisma polityczne (będące w dużym stopniu odzwierciedleniem istniejących zdań i emocji), jak i papieskie *Breve* z 25 września 1789 r. Autor kreśli obraz debaty politycznej, po czym płynnie przechodzi do prezentacji etapów dochodzenia do niezbyt oczywistego w tej sytuacji kompromisu, wypracowanego w dużej mierze w drodze żmudnych negocjacji kościelnej deputacji z nuncjuszem, a utrudnianych m.in. przez kwestię braku kar za apostazję w *Projekcie do formy rządu* z 1790 r. czy też żądania przywrócenia zakonu jezuitów (co ciekawe, Autor stwierdził obecność tego postulatu w 24 z 44 instrukcji opracowanych na sejmikach z listopada 1790 r., stwierdzając zarazem, że szlachta nieszczególną estymą darzyła „nieoświeconych” mnichów, zwłaszcza z rodziny franciszkańskiej).

Trzecia i ostatnia część książki, *Providence*, to podsumowanie procesu kształtowania relacji między państwem i Kościołem. Decyzje dotyczące Kościoła zawarte w *Prawie o miastach królewskich* i *Konstytucji 3 maja* były rezultatem długiej i burzliwej debaty, której podsumowanie stanowił pierwszy artykuł konstytucji. Ustawa zasadnicza została uchwalona „W imię Boga w Trójcy Świętej Jedynej” i czyniła z katolicyzmu religię panującą. Autor nie ominął zagadnienia udziału kleru w propagowaniu rozwiązań konstytucyjnych (s. 250), stwierdzając, że choć niektórzy biskupi wystosowali listy pasterskie w obronie ustawy zasadniczej, to ich rola raczej nie powinna być w tym względzie przeceniana. Zrekonstruowana rzeczywistość polityczna była o wiele bardziej skomplikowana, stąd też pomysł, by wyznaczyć *iunctim* pomiędzy aktywnością kleru i odmową zaprzysiężenia konstytucji przez niektóre zgromadzenia lokalne w 1792 r. W opinii Butterwicka przyczyną tego zjawiska były silne wpływy przeciwników ustawy: biskupów Wojciecha Skarszewskiego, Ignacego Massalskiego i Józefa Kazimierza Kossakowskiego (raczej należy wyłączyć z tego grona prymasa M. Poniatowskiego). Konkluzja Autora jest jednak jasna: „no firm correlation between hostility to irreligion and hostility to the Constitution can be established” (s. 266). Z drugiej strony Kościół katolicki dopomógł w dostarczeniu konstytucji aury „opatrnościowej”, której symbolami było odśpiewane podczas obchodów rocznicy jej uchwalenia *Te Deum* oraz decyzja o budowie Świątyni Opatrzności Bożej. To pozorne rozdwojenie postawy Kościoła wobec ustawy zasadniczej było według Autora efektem braku jego jednolitego i oficjalnego stanowiska, którego nie mogły zastąpić pojedyncze opinie jego przedstawicieli.

W końcowej części swej książki Autor powrócił do innego istotnego problemu zarysowanego we wstępie, prezentując te dziedziny życia społecznego, w których rola kleru i zakonników była bezcenna z punktu widzenia funkcjonowania państwa i została usankcjonowana bądź zmieniona podczas „polskiej rewolucji”. W jej trakcie ustanowiono deputację, która miała nadzorować szpitale kościelne; władze duchowne i świeckie rozpoczęły współpracę przy zwalczaniu plagi żebractwa, i wreszcie – podjęto formalne kroki mające na celu wyprowadzenie cmentarzy poza obręb murów miejskich (co dało początek m.in. Cmentarzowi Powązkowskiemu). Będący rezultatem trudnego kompromisu sojusz ołtarza z tronem przynosił więc konkretne zmiany w życiu codziennym ówczesnych ludzi.

Konkluzje to w przypadku pracy R. Butterwicka epilogi życia najbardziej znaczących ludzi z okresu 1788–1792, którzy pełnili rolę jego przewodników poprzez meandry wydarzeń związanych z obradami Sejmu Wielkiego, a także *Explanations*, czyli wnioski, prezentujące syntetyczne wyniki analizy „rewolucji” i „ewolucji”. Polska rewolucja nawet w swym najbardziej dramatycznym stadium „plądrowania” nie osiągnęła poziomu sekularyzacji życia publicznego, jaki miał miejsce we Francji. Co ciekawe, bardziej zuchwale obeszła się ona z kwestiami dotyczącymi

biskupów i ich dóbr, mniej dotkliwie potraktowano zwykły kler (czyli odwrotnie niż w państwie Józefa II). Podobnie jak państwo Habsburgów, a inaczej niż Francja, Rzeczpospolita uniknęła zerwania z Papiestwem. Rezultaty „polskiej rewolucji” były chyba dość zaskakujące dla ludzi, którzy w 1788 r. obserwowali antyklerykalny ferwor. Usankcjonowała ona mocny sojusz ołtarza z tronem, co było rezultatem unikalnym w skali Europy.

Waga zagadnień poruszonych przez R. Butterwicka oraz propozycje interpretacji czynią z recenzowanej pracy jedną z najbardziej istotnych książek dotyczących okresu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i czasów Sejmu Wielkiego. Jak już zaznaczyłam, to nie jest typowa polityczna rekonstrukcja faktów, ale opowieść o procesie zmiany szlacheckich postaw, skomplikowanych relacjach pomiędzy państwem a Kościołem oraz, co chyba najistotniejsze, drobiazgową analizą osiągnięcia politycznego i religijnego kompromisu w Rzeczypospolitej. Wydaje się, że sukces w tej materii był dobrym znakiem dla przyszłości państwa, w którym dochodzenie do porozumienia było niejako wpisane w założenia ustrojowe i tkwiło bardzo mocno w szlacheckiej mentalności.

Niewątpliwą zaletą tej pracy jest sposób prowadzenia narracji, w którym szczegółowa (i szczególnie) historia Rzeczypospolitej została ukazana na szerokim tle wydarzeń europejskich. Autor nie unikał pytań dotyczących podobieństw i różnic w rozwoju rewolucyjnych wydarzeń nad Sekwaną i nad Wisłą, a w konsekwencji – co najistotniejsze – starał się udzielić na nie odpowiedzi. Wszystko to w książce napisanej w bardzo dobrym stylu, będącym wynikiem zarówno literackiego talentu Autora, jak i założenia, że odbiorca powinien być wciągany w rodzaj intelektualnej gry dotyczącej mechanizmów podejmowania decyzji. Niektóre ruchy w tej grze okazują się przewidywalne, niektóre zaskakujące (jak np. rezultat rywalizacji o biskupstwo krakowskie), wszystkie jednak nakreślone są rzetelnie i z troską o to, by czytelnik poczuł atmosferę im towarzyszącą.

Autor opublikował również polską wersję swej książki, znacznie obszerniejszą od angielskiej: *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792* (Kraków, Wydawnictwo ARKADY, 2012) i adresowaną do polskiego odbiorcy. Nie ulega wątpliwości, że obie wersje tej pracy mają fundamentalne znaczenie dla zagadnień wskazanych w tytule i są obowiązkową lekturą dla miłośników historii XVIII stulecia. Richard Butterwick nie tylko przypomina zapomniany nieco termin „polska rewolucja”, ale wskazuje również sposób pisania naukowych prac historycznych, który ze względu na stawiane pytania, kreowaną narrację i styl stanowi rzadkość wśród polskich autorów. Jeśli książka ta zrodzi kolejne badania czy dyskusje dotyczące okresu Sejmu Wielkiego, wątpliwości wobec odpowiedzi na postawione pytania bądź alternatywne pomysły rozwiązania niektórych problemów, będzie to stanowiło w moim odczuciu jej dodatkową wartość.

Katarzyna Kuras